

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

TURKOLOGIYA TURKOLOGY

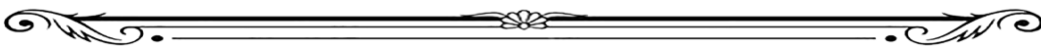
XALQARO ILMIY JURNAL

ISSN 2181-2101

2025

3-4

ISSN 2181 – 2100

TURKOLOGIYA TURKOLOGY

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
ILMIY JURNALI**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**

**SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES**

3-4

2025

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi ro'yxatidan o'tgan
(№ 1129, 11.11.2020-y.) ISSN 2181 – 2101

Bosh muharrir – Rixsiyeva Gulchehra Shovkatovna
filologiya fanlari nomzodi, professor

TAHRIR HAY'ATI

Q. Omonov	<i>filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)</i>
P. Kenjayeva	<i>filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul kotib)</i>
B. To'xliyev	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
Q. Sodiqov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
Sh. Usmonova	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
H. Dadaboyev	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
N. Rahmonov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
B. Karimov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
X. Islamjanova	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
X. Hamidov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
A. Alimbekov	<i>filologiya fanlari nomzodi, professor</i>
Dj. Shabanov	<i>filologiya fanlari nomzodi, dotsent</i>
Sh. Sodiqova	<i>filologiya fanlari nomzodi, dotsent</i>
M. Kayumova	<i>filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent</i>
N. Abdullayev	<i>siyosiy fanlar doktori, professor</i>
M. Is'hoqov	<i>tarix fanlari doktori, professor</i>
D. Sayfullayev	<i>tarix fanlari doktori, professor</i>
X. Fayziyev	<i>tarix fanlari nomzodi, dotsent</i>
Z. Alimov	<i>tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)</i>
N. Xolmatov	<i>iqtisod fanlari nomzodi, dotsent</i>
Z. Qodirova	<i>iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent</i>
M. Vohidova	<i>iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)</i>
R. Bahodirov	<i>falsafa fanlari doktori, professor</i>
A. Shonazarova	<i>AQSHning Kolumbiya universiteti professori</i>
O. Mert	<i>Turkiyaning Anqara universiteti professori</i>
H. Baydemir	<i>Turkiyaning Otaturk universiteti professori</i>
V. S. Yelok	<i>Turkiyaning Anqara Hoji Bayram Vali universiteti dotsenti</i>
N. Telitsin	<i>SPbDU Turkologiya kafedrasi mudiri, professor</i>

Nashrga tayyorlovchilar:

J. Ismoilov, D. Sodiqova, H. Sulaymonova

Jurnal doktorlik dissertatsiyalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi
lozim bo'lgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga O'zbekiston Respublikasi Oliy
Attestatsiya Komissiyasi tomonidan kiritilgan.

e-mail: nashriyot@tsuos.uz
web-site: www.tsuos.uz

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

“ALP ER TO‘NGA AVLODLARI – QORAXONIYLAR: TURKIY DUNYO VA ISLOM OLAMI QORAXONIYLAR DAVRIDA” MAVZUIDAGI XALQARO ANJUMAN

Rixsiyeva G. Qoraxoniylar davri merosi – turkshunoslar uchun bitmas-tuganmas manba	4
Azimov M. Qoraxoniylar davri - turkiy davlatchilik tarixini o‘rganishda ustuvor yo‘nalish.....	6
Alp Er To‘nga (Afrosiyob) avlodlari Qoraxoniylar: Turkiy dunyo va Islom olami Qoraxoniylar davrida” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanidan fotolavhalar	6
To‘xliyev B. Qoraxoniylar davri ilm-fani Yusuf Xos Hojib talqinida.....	10
Sodiqov Q. Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari	20
Rahmonov N. Qadimgi turkiy adabiy manbalari uyg‘unligiga oid kuzatuvlar...39	
Dadaboyev H. Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimining ijtimoiy-siyosiy terminologiyada aks etishi	47
Omonov Q. “Qutadg‘u bilig” qoraxoniylar davlatining bosh nizomi sifatida.....	58
Ekber N. Necef Dünnya tarihi açisindan karahanlılar`in önemi	63
Boboyorov G‘. Qoraxoniylar tarixi bo‘yicha yangi ma’lumotlar: dod-bek bitigi, “nasabnoma”lar	72
Abdushukurov B. “Devonu lug‘otit turk” va zamonaviy turkiy tillar	84
Tuychibayev A. Qoraxoniylarni yoritishda fatvo asarlarining ahamiyati: Ahmad ibn Muso Keshshiyning “Majmu’ al-havodis”i misolida	96
Tuba Tombuloğlu, Djumaniyazova F. Karahanli siyasi düşüncesinde “kara” kavraminin anlam katmanlari	105
Vaxidov A. Qoraxoniylar davrida markaziy osiyoda tasavvuf an’analari va terminlarining shakllanishi va rivoji	113
Kasimova S. “Tazkirayi Bug‘raxon” manbasida qoraxoniylar sulolasi va ideologik axborot: Mullo Xoji qo‘lyozmasi (№1818/II) asosida.....	123
Xatamova M. Qoraxoniylar sulolasi merosi kimniki?.....	131
Zokirov B. “Devonu lug‘otit turk” Markaziy Osiyodagi turkiy qabilalar etnogeografiyasini o‘rganishda manba sifatida	143
To‘laganova Sh. “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi ayrim frazeologik birliklarning konseptual tadqiqi	153
“Alp Er To‘nga (Afrosiyob) avlodlari Qoraxoniylar: Turkiy dunyo va Islom olami Qoraxoniylar davrida” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman rezolyutsiyasi.....	164

Yettisuv va Movarounnahr hududlaridagi ko‘chmanchi va o‘troq aholini yagona siyosiy makon doirasida birlashtirdi. Davlat tarkibidagi ayrim qabilalar kuchli etnik-madaniy jarayonlar ta’sirida mahalliy aholiga singib, o‘z etnik nomlarini yo‘qotgan bo‘lsalar-da, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojida muhim o‘rin tutib, tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017. –488 б.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – 499 б.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 429 б.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. – 464 б.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. – 496 б.
6. Маҳмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилик тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –138 б.
7. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 464.
8. Mahmud Kaşğarının “Divani lügət-it-türk” əsərində etnonimlər, Bakı, 2009, “GARİSMA” MMC, 110 s.
9. Qo‘ldashev S. “O‘zbek davlatchiligi tarixi: “Devoni lug‘otit turk” davlat boshqaruvi bo‘yicha muhim manba. –Diss. tar. fan bo‘yicha falsafa doktori. –Toshkent, 2025. – 177 b.

“DEVONU LUG‘ATI-T-TURK”DAGI AYRIM FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING KONSEPTUAL TADQIQI

SHAHNOZA TO‘LAGANOVA

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o‘qituvchisi,
Yangi asr universiteti o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada qadimgi turkiy yodgorliklarda uchraydigan frazeologik birliklarning semantik, metaforik va konseptual xususiyatlari tahlil qilingan. Unda ayrim frazeologik birliklar tarkibidagi ifodalar jismoniy harakatdan ijtimoiy-axloqiy tushunchaga o‘tish jarayoni yoritiladi. Tadqiqot qadimgi turkiy tafakkurda jismoniy belgi (ko‘z, bosh, ko‘ngil)lar insonning ichki holati, irodasi va munosabatini ifodalovchi asosiy konsept sifatida shakllanganini ko‘rsatadi. Frazelogizmlarda tana holatlari — bo‘ysunish, sadoqat, sodiqlik, hissiy jo‘shqinlik, hasad, nafrat kabi ma’nolarning timsoliga aylangani qayd etiladi. Shuningdek, ushbu metaforik modellar keyingi davr

adabiyotida, xususan Navoiy ijodida davom etgani, hozirgi o'zbek tilidagi ko'plab birliklar bilan semantik jihatdan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Maqolada frazeologik birliklarning diaxron evolyutsiyasi, konseptual asoslari, metaforik qatlamlari izchil ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: frazeologizm, qadimgi turkiy til, metafora, konsept, semantika, Devonu lug'atit turk, Navoiy.

Özet. Makalede, eski Türk yazıtlarında yer alan deyimlerin (frazeeolojik birimlerin) semantik, metaforik ve kavramsal özellikleri tahlil edilmiştir. Çalışmada, bazı deyimlerin yapısındaki ifadelerin fiziksel hareketten toplumsal-ahlaki kavramlara geçiş süreci açıklanır. Araştırma, eski Türk düşüncesinde fiziksel niteliklerin (göz, baş, gönül) insanın iç hâlini, iradesini ve tutumunu ifade eden temel birer kavram olarak şekillanganını gösterir. Deyimlerde beden durumlarının — itaat, sadakat, vefa, duygusal coşkunculuk, kıskançlık, nefret gibi anlamların sembolüne dönüştüğü belirtilir. Ayrıca bu metaforik modellerin sonraki dönem edebiyatında, özellikle de Nevâî'nin eserlerinde devam ettiği ve günümüz Özbekçesindeki birçok birleşik ifade ile semantik açıdan sıkı şekilde bağlantılı olduğu vurgulanır. Makalede deyimlerin artzamanlı gelişimi, kavramsal temelleri ve metaforik katmanları tutarlı biçimde ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: deyim, eski Türk dili, metafor, kavram, anlambilim, Dîvânü Lugâti't-Türk, Nevâî.

Annotation. This article analyzes the semantic, metaphorical, and conceptual features of phraseological units found in ancient Turkic written monuments. The study examines the process by which certain phraseological expressions—originally denoting physical actions—undergo semantic transformation to acquire socio-ethical meanings. It is demonstrated that in ancient Turkic worldview, physical attributes such as the eye, head, and heart functioned as core conceptual markers representing a person's inner state, will, and emotional attitude. Bodily gestures within phraseological units symbolically convey concepts such as submission, loyalty, faithfulness, emotional intensity, envy, and hostility. Furthermore, the continuity of these metaphorical models in later literary periods, particularly in the works of Alisher Navoi, as well as their semantic correlation with many expressions in modern Uzbek, is emphasized. The article consistently presents the diachronic evolution, conceptual foundations, and metaphorical layers of phraseological units.

Keywords: phraseology; Old Turkic; metaphor; concept; semantics; Dîvân lughât at-Turk; Navoi.

Kirish. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar — turkiy xalqlarning milliy tafakkuri, dunyoqarashi, madaniy-estetik qarashlari, ijtimoiy-ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi bebaho manbalardir. Bu bitiklarda xalqning tarixiy tajribasi, ruhiy olami, axloqiy mezonlari va ijtimoiy munosabatlari o'z ifodasini topgan. Ushbu yodgorliklarda uchraydigan frazeologik birliklar nafaqat til birliklari sifatida, balki qadimgi turkiy jamiyatning konseptual va kognitiv tizimini yorituvchi muhim vosita sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

Frazeologizmlarda jismoniy belgi va tana a'zolarining (ko'z, bosh, ko'ngil va b.) turlicha semantik yuklamaga egaligi kuzatiladi. Ular insonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, iroda va ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda asosiy

tayanchoq bo'lib xizmat qilgan. Aynan tana a'zolariga tayangan metaforik modellar qadimgi turkiy tafakkurning asriy qatlamlarini ko'rsatib, tilning kognitiv mohiyatini ochib beradi. Bu jarayon keyingi davr adabiyotida, xususan, Alisher Navoiy ijodida davom etganligi hamda hozirgi o'zbek tilidagi ko'plab iboralar bilan uzviy aloqadorligi tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Frazeologik birliklar o'zbek tilshunosligida yaxshi tadqiq qilingan muamoldandir. Sh.Rahmatullayev¹, A.Mamatov² tomonidan yirik monografik tadqiqotlar hamda izohli lug'atlar yaratgan. Qadimgi turkiy tilda mavjud frazeologik birliklar Q.Sodiqov³ hamda turk olimlari Do'g'an Aksan⁴, Talat Tekin⁵ tadqiqotlarda tahlilga tortilgan. Til birliklarini konseptual-metoforik metodlarda tahlil qilish bo'yicha J.Lakoff⁶ hamda R.Lengackerlar⁷ ishlari mavjud

Maqsad va vazifa: Qadimgi turkiy yodgorliklarda uchraydigan frazeologik birliklarning semantik, metaforik va konseptual xususiyatlarini aniqlash, ularning jismoniy tizimdan ijtimoiy-axloqiy talqinga o'tish jarayonini yoritish hamda keyingi davrlardagi, xususan, Navoiy davri tili va hozirgi o'zbek tilidagi davomiylik bilan bog'liqligini ko'rsatish maqolaning asosiy maqsadidir. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Qadimgi turkiy yodgorliklarda uchraydigan frazeologik birliklarni aniqlash va tavsiflash.
- Frazeologik birliklarning semantik qatlamlarini tahlil qilish.
- Ushbu birliklarning konseptual-metaforik asoslarini o'rganish.
- Qadimgi frazeologizmlarning ijtimoiy-axloqiy ma'noga o'tish jarayonini ko'rsatish.
- Frazeologik birliklarning diaxron evolyutsiyasini yoritish.

Usullar. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Deskriptiv metod — frazeologik birliklarni tavsiflash, tarkibiy xususiyatlarini aniqlashda;

Komparativ metod — qadimgi yodgorliklar bilan keyingi davr manbalari o'rtasidagi semantik va metaforik o'xshashliklarni qiyoslashda;

Kognitiv-tahliliy metod — frazeologizmlarning konseptual asoslarini aniqlashda;

Diaxron tahlil — frazeologik birliklarning tarixiy taraqqiyoti va hozirgi tilga ta'sirini yoritishda.

¹ Rahmatullayev Sh. va boshqalar. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – T.: G'afur G'ulom, 2022.

² Маматов А. Хозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Т.: Академнашр, 1991.

³ Sodiqov Q. Qutadg'u bilig so'zligi. – T.: Akademnashr, 2020.

⁴ Doğan Aksan. Göktürk yazıtlarında söz sanatları güçlü anlatım yolları // Türk dülü araştırmaları yillığı – Belleten. Cilt 38. – İstanbul, 1990.

⁵ Talat Tekin. Türkoloji Eleştirileri. – Ankara: Simurg, 1997.

⁶ Lakoff George, Jhonson Mark. Metaphors we live by. – Chicago: University of Chicago press, 1980.

⁷ Langacker R. Concept, image and symbol. – Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1991.

Natijalar va mulohazalar. “Frazeologik birlik. Tuzilishiga ko‘ra so‘z birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma‘no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holatda kiritiladigan lug‘aviy birlik. Turg‘un birikmalarining obrazli, ko‘chma ma‘noga ega turi”.

Qadimgi yozma yodgorliklarda uchraydigan *tizligig sōkūrtimiz, bašliḡiḡ yūkiūtūrtimiz*¹ “boshlini egdiridi, tizzalini cho‘ktirdi” kabi birikmalar, shaklan tasviriy bo‘lsa-da, mazmunan bo‘ysunish, itoat, tan berish ma‘nosini anglatadi. Bu ifoda o‘z mohiyatiga ko‘ra metaforik: jismoniy harakat — “boshni egish” orqali psixologik va ijtimoiy holat — “taslim bo‘lish, itoat etish” ifodalanadi.

Mazkur metaforik model — “tana pozasidan ijtimoiy munosabatga o‘tish” — keyingi davrlar til tafakkurida ham davom etgan. Navoiy asarlarida bu ma‘no “bosh indirmak”, “bosh qo‘ymoq”, “bosh chekmak” kabi birikmalar orqali yanada boy obrazli tus oladi. Masalan, “bosh indirmak” — so‘zma-so‘z “boshni pastga tushirmoq” ma‘nosini bildirsa, mazmun jihatidan “bo‘ysunmoq, itoat etmoq” ma‘nosida qo‘llanadi. “Bosh qo‘ymoq” esa, fidoyilik, sadoqat yoki jon fido qilish ramziga aylanadi:

*Ишқ аро гаҳ-гаҳки эл пандига бош индурмадим,
Келди турлук-турлук ондин можаролар бошима*².

Demak, “bosh” komponenti frazeologizmlar tarkibida qadimdan inson sha‘ni, irodasi, qadr-qimmatini ifodalovchi konsept sifatida namoyon bo‘ladi. Qadimgi turkiy bitiklarda hamda keyingi davrlarda ham jismoniy holatga, axloqiy va ijtimoiy munosabatni ifodalaydigan ramziy (metaforik) darajaga ko‘tarilgan. Hozirgi tildagi “bosh egmoq”, “boshini baland tutmoq”, “boshini yo‘qotmoq” kabi birikmalar esa ana shu tarixiy-semiotik izchillikning tabiiy davomidir. Shunday qilib, “bosh” komponentli frazeologik birliklar turkiy til tarixining barcha davrlarida insonning jamiyatdagi holatini, ruhiy va ijtimoiy munosabatini ifodalovchi asosiy konseptual yadrolardan biri bo‘lib qolmoqda.

“Devonu lug‘ati-t-turk” — qadimgi turkiy tillarning eng muhim korpus manbalaridan biri bo‘lib, unda XI asr turkiy qavmlari tilida qo‘llangan fonetik, leksik, frazeologik birliklarning keng qatlami qayd etilgan. Asarda jamlangan boy til materiali, xususan, barqaror birikmalar, metaforik mazmun kasb etgan iboralar hamda turli uslubiy qatlamlarga mansub frazeologik birliklar o‘sha davr turkiy tilining frazeologik tizmini aniqlash va ilmiy tasvirlash imkonini beradi. Mazkur birliklar davr til madaniyati, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va tasavvurlarini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy dalillar sifatida qadrlanadi. Shu bois “Devonu lug‘ati-t-turk” qadimgi turkiy frazeologik boylikni, uning semantik xususiyatlari va metaforik qatlamini tadqiq etishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Asarda frazeologik birliklar alohida izohlanadi yoki she‘rlar va maqollar tarkibida keladi. Masalan, quyidagi parchaga e‘tibor beramiz:

¹ Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009. – Б. 34.

² Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 520.

يَزْمَدِي أَلْبُ أُرُنْجَقُ *Orunčaq alip yermädi,*
 أَرْمَدِي كُرُو الْمَلْغُ *Alimliy körü armadi,*
 أَرْمَدِي أَرَا اَدْشَلِقُ *Adašliq üzä turmadi,*
 تَرْكَشُورُ أَرَنْ قَلِنْ *Qalın erän tirkäšür*

Mazmuni: Bir kishi sitam qilib aytmoqda: “U kishi omonat olishdan to‘xtamadi, omonatni egasiga qaytarishni o‘ylamadi, uni quruq qaytaraverishdan zerikmadi. Do‘stlikka rioya qilmadi, endi qalin askar bilan menga qasd qilmoqchi”¹.

Frazeologik birliklar tildagi eng qadimiy, ammo eng tirik qatlamlardan biri bo‘lib, ularning shakllanishi tildagi tarixiy tafakkur jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Ular xalqning hayotiy tajribasidan, jismoniy harakat va kuzatuvlardan kelib chiqib, asta-sekin metaforik va abstrakt ma’noga ega bo‘lgan. Shunday frazeologik birliklardan biri — *adašliq üzä turmadi* iborasidir.

So‘zma-so‘z bu ibora “do‘stlik ustida turmadi” degani, ya’ni “do‘stlikka rioya qilmadi, sodiq qolmadi” mazmunini anglatadi. Shu yerda “turmoq” fe’li faqat jismoniy holatni emas, balki axloqiy barqarorlik va sodiqlikni bildiradi. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turkiy tilda “turmoq” fe’li allaqachon metaforik qatlamga o‘tgan.

Qadimgi turkiy tafakkurda inson faoliyati ko‘pincha fazoviy asoslar orqali ifodalangan: “yuqoriga ko‘tarilmoq” – yuksalmoq, “pastga tushmoq” – yomonlashmoq, “ustida turmoq” esa – sobit, sodiq, barqaror bo‘lmoq ma’nolarini bildirgan. Demak, “Adašliq üzä turmadi” iborasida fazoviy konsept (“üzä” – asos, tayanch) orqali axloqiy-ijtimoiy holat ifodalangan.

Bu frazeologizm tildagi metaforik tafakkurning qadimgi izlarini saqlagan holda, konseptual o‘tishning ilk bosqichini ko‘rsatadi:

Jismoniy barqarorlik → Axloqiy sodiqlik → Ijtimoiy mas’uliyat.

Shunday qilib, “turmoq” fe’li dastlab “yiqilmaslik”, “tik turish” kabi harakatni bildirgan bo‘lsa, qadimgi turkiy tilning o‘zidayoq bu ma’no barqarorlik, sobitlik, sadoqat semantikalarini qabul qilgan. Bu holat, tilning ichki taraqqiyotida metaforik tafakkurning erta shakllanganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Do‘stlik - fazoviy asos (tayanch) ma’nosida üzä (ustida) komponenti bilan do‘stlikni mustahkam asos, poydevor tarzida talqin qiladi. Demak, do‘stlik qadriyat sifatida jamiyat barqarorligini belgilovchi “tayanch” tushunchasi bilan bog‘langan. Adašliq üzä turmadi faqatgina “do‘stlikka rioya qilmadi” degan xabarni emas, balki do‘stlikni ijtimoiy tayanch sifatida qadrlamadi, unga loyiq bo‘lmadi degan chuqurroq ma’noni ham mujassam etadi.

Hozirgi o‘zbek tilida esa “turmoq” fe’lining metaforik qatlami to‘liq shakllangan: “so‘zida turmadi”, “do‘stlikni buzdi”, “turib bermoq” kabi iboralarda u sodiqlik, qat’iyat va vafodorlik konseptini tashiydi. Ayniqsa, og‘zaki tildagi

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 96.

“turib bermoq” birikmasi qadimgi modelning zamonaviy shakli sifatida, do‘stni himoya qilish, yonida sobit turish ma’nosini ifodalab, qadimiy konseptual asosni saqlab qolgan.

Demak, “Adašlıq üzä turmadı” iborasi nafaqat frazeologik birlik, balki til tarixidagi metaforik tafakkur evolyutsiyasining jonli namunasidir. U tildagi metaforik tafakkurning fazoviy asosdan axloqiy va ijtimoiy asosga o‘tish jarayonini aks ettiradi. Shu bilan birga, bu birlik shuni ko‘rsatadiki, frazeologizmlar tilning tarixiylik mohiyatidan ajralmagan: ular xalq tafakkurining o‘zgarishi, ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishi bilan birga taraqqiy etadi.

تُقِشْتِي بِلْ يَائِ قِشْ *Qiş yay bilä toquştı,*

بِقِشْتِي كُوزُنْ قِجْرُ *Qijir közün baqıştı.*

يُقِشْتِي تَشُقْلِي *Tutuşqali yaqıştı,*

أُغْرَشُورْ لِمَتْ أُنْعَا *Utyalimat oyrasur.*

Aytmoqdaki: “Qish yoz bilan to‘qnashdi, ular bir-biriga qing‘ir ko‘z bilan qarashdi. Bir-birini tutish uchun yaqinlashdilar, ular bir-birini yutushni [yengishni] istar edi”¹.

Qijir közün baqıştı (“qiyshiq ko‘z bilan qaradi”) iborasi qadimgi turkiy tildagi psixologik holatning jismoniy obraz orqali ifodalanishining yorqin namunasi sanaladi.

So‘zma-so‘z ma’nosi — “qiyshiq ko‘z bilan qaradi”. Ammo mazmunan u yomon niyat, hasad, ishonchsizlik yoki dushmanlik bilan qarash ma’nosini bildiradi. Bu yerda “qijir” (qiyshiq)ning asosiy semasi — me’yordan og‘ish, to‘g‘rilikdan chetlanish, ya’ni axloqiy og‘ishni anglatadi. Shunday qilib, iboraning asl jismoniy tasviri — ko‘zning qiyshayishi, majoziy ma’noda esa niyatning buzilishi, ichki buzuqlik yoki hasadni bildiradi.

Bu ifoda metaforik asos jihatidan qadimgi turkiy dunyoqarashga xos bo‘lgan konseptual bog‘lanishga tayangan:

“To‘g‘rilik = ezgulik”, “qiyshiqlik = yovuzlik / buzuklik”

Ya’ni, insonning jismoniy “to‘g‘rilig”i, ayniqsa nigohi va qarashi, uning ichki dunyosi, axloqiy tozaligi bilan bevosita bog‘lab tasavvur qilingan. Shuning uchun “qiyshiq ko‘z bilan qaramoq” faqat tashqi holat emas, balki ichki illatning belgisi sifatida idrok etilgan. *Qijir közün baqıştı* iborasi qadimgi turkiy tildan boshlab metaforik qatlamda shakllangan frazeologik birlik bo‘lib, bunda jismoniy belgidan axloqiy bahoga o‘tish kuzatiladi. Bu o‘tish jarayoni tildagi metaforik tafakkurning qadimiyligini ko‘rsatadi.

Keyingi davrlarda, xususan, shunga o‘xshash majoziy birliklar mavjud. Masalan, “yomon ko‘z bilan qaramoq”, “ko‘zini olaytirmoq”, “ko‘z o‘qraytirmoq” kabi ifodalarda “ko‘z” tashqi idrok vositasi emas, balki ichki holatning ko‘zgusi sifatida ishlatiladi. U hali-hamon insonning ichki munosabatini

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Ғулом, 2017. – Б. 106.

tashqi belgida ifodalovchi konsept sifatida faol ishlaydi. Bu, o‘z navbatida, frazeologizmlarning semantik davomiyligini va tildagi metaforik tafakkurning uzviy rivojlanishini ko‘rsatadi.

Qinjir kōzūn baq- iborasi tilning tarixiy taraqqiyotida psixologik holatlarning jismoniy ko‘rinishlar orqali metaforik ifodalanish bosqichini aks ettiradi. Unda ko‘z — tashqi idrok a‘zosi sifatida axloqiy holatning belgisi, qiyshiq esa me‘yordan og‘ish, ruhiy buzilish timsoli sifatida namoyon bo‘lgan. Shu tarzda ibora qadimgi turkiy tafakkurdagi “to‘g‘rilik va qiyshiklik” oppozitsiyasiga asoslangan konseptual metaforani aks ettiradi.

كۆنلۈم انار قايىنayu, *Kōnliim anar qaynayyu,*

اىنىو انار اىچىنayu, *İc̣tin anar oynayu,*

كەلدى مەنجا بويىنayu, *Keldi meñä boynayu,*

اويناپ مەنى ارىرur. *Oynap meni arıurur.*

Ma‘nosi: “Uyda do‘stim bilan o‘ynaganimda ko‘nglim unga jo‘sh urdi. U menga g‘urur bilan keldi va charchagunimcha men bilan o‘ynadi”. Har bir charchagan hayvon uchun ham shu so‘z qo‘llanadi¹ (DLT, 2025: 129).

Kōnliim anar qaynayyu frazeologik birligi qadimgi turkiy tildagi emotsional holatning jismoniy tajriba orqali ifodalanishiga asoslangan metaforik birlik sifatida alohida e‘tiborga ega. So‘zma-so‘z talqinda “ko‘nglim unga qaynaydi”, ya‘ni “unga nisbatan ichimda jo‘shqinlik, kuchli tuyg‘u paydo bo‘ladi” mazmunini bildiradi. Bu yerda asosiy metaforik markazni “qaynamoq” fe‘lining ma‘no kengayishi tashkil etadi. Qadimgi turkiy dunyoqarashda tuyg‘ular ko‘pincha jismoniy jarayonlar — issiqlik, alanganish, qaynash orqali tasvirlangan bo‘lib, mazkur iborada emotsiyaning dinamik kuchi “qaynash” hodisasi bilan ifodalangan.

Frazeologizmning konseptual asosida hissiyot = issiqlik / qaynoq holat munosabati yotadi. Mazkur modelda jismoniy jarayonning (qaynashning) intensivligi his-tuyg‘ularning kuchayishiga ko‘chiriladi. Shuningdek, iborada “kōnjil” (ko‘ngil) insonning ichki olami va hissiy markazi sifatida idishga qiyoslangan: ko‘ngil ichida jamlangan his suyuqlik sifatida tasavvur qilinadi, uning qaynashi esa tuyg‘uning ortishi va jo‘shqinligini anglatadi. Demak, frazeologik birlik tarkibida: “ko‘ngil – idish”; “his – suyuqlik”; “kuchli his-tuyg‘u – qaynash” kabi konseptual-metaforik moslik kuzatiladi.

Mazkur obraz tuyg‘ularning statik holat emas, balki doimiy ruhiy harakat va energiya manbai sifatida talqin etilganini ko‘rsatadi. Qadimgi turkiy tilda, shuningdek, keyingi davr yozma manbalarida *o‘rtanmoq*, *yonmoq*, *kuymoq*, *qaynamoq* kabi fe‘llar emotsional holatni ifodalovchi asosiy semantik markazlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu leksemalar dastlab jismoniy harorat, alanganish yoki issiqlik jarayonini anglatsa-da, keyinchalik bunday

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 129.

jarayonlar insonning ichki kechinmalariga ko‘chirilgan metaforik ma‘noda qo‘llana boshlagan. Natijada ular hisning eng yuqori darajasini, kuchli jo‘shqinlik yoki ichki iztirobni ifodalovchi metaforik birliklarga aylangan.

Mazkur holat klassik turkiy adabiyotda keng uchraydi. Xususan, “yurak yonmoq” tarzidagi ifodalar muhabbat, hasrat va iztirob kabi kuchli hissiy kechinmalarni tasvirlashda qo‘llanib, yurakning jismoniy yonishi bilan ruhiy alanganish o‘rtasidagi metaforik bog‘liqlikni yuzaga chiqaradi. Bugungi zamonaviy turkiy tillarda ham mazkur konseptual asos saqlanib qolgan bo‘lib, “qonim qaynadi” kabi birliklar hissiyotning shiddatli kuchayishiga ishora qiladi.

Demak, issiqlik, alanganish, qaynash kabi jismoniy jarayonlarni ichki holat bilan bog‘lash qadimgi konseptual metafora – *hissiyot = issiqlik / olov / qaynoq holat* modelining barqarorligini ko‘rsatadi. Bu jarayon turkiy metaforik tafakkurda hissiy kechinmalarni fizik kuch va energiya asosida talqin qilish an‘anasining qadimdan davom etib kelayotganligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, “Könlüm aňar qaynayu” frazeologizmi qadimgi turkiy metaforik tafakkurning aniq ko‘rinishi bo‘lib, emotsional holatning jismoniy jarayon orqali ifodalanishini, ko‘ngil konseptining idish sifatida talqin qilinishini va hislarning kuchayishi jo‘shqinlik metaforasi orqali ifodalanganini namoyon etadi.

يُوزِينَا أَنْكَ يَشَا يَغْشِبُ *Qoyyaşip yatsa anîň yüşinä,*

سُوزِينَا أَنْكَ أُوِكُنُ السَّقَرُ *Alsıqar ögin anîň söziňä.*

أُوزِينَا بُولُبُ يُلُغِي كِشِي مِنْكَ *Min kişî yuluvi bolup öziňä,*

كُوزِينَا أَنْكَ أَدُنْ بِيرْكَالَرُ *Bergälär ödin anîň köziňä.*

Aytmoqdaki: “Uning bilan birga yotib, uning yuzlariga boqib, so‘zlarini eshitgan kishi o‘zini yo‘qotadi. Uning husniga ming kishi jon berishga ham rozi bo‘ladi”¹ (DLT, 2025: 136).

Bergälär ödin – “o‘zini bermoq” iborasi shaklan oddiy fe‘lli birikma ko‘rinsada, mazmunan murakkab psixologik va hissiy jarayonni ifodalaydi. U so‘zma-so‘z “o‘zini topshirmoq, o‘zini boshqa birovga berish” degan ma‘noni bildiradi. Biroq bu “berish” jismoniy harakat emas, balki ichki, ruhiy topshiriq, ya‘ni ko‘ngilni, tuyg‘uni, ixtiyorni boshqasiga bag‘ishlash holatini anglatadi.

Bu ma‘no qadimgi turkiy tildan boshlab shakllangan bo‘lib, *bermoq* fe‘lining metaforik kengayish jarayonida paydo bo‘lgan. Dastlab “bermoq” biror narsa yoki mulkni uzatish, topshirish ma‘nosida qo‘llangan. Ammo inson ongidagi harakat va egalik tasavvurlari psixologik sohalarga ko‘chganida, bu fe‘l ruhiy topshirish, ixtiyorni yo‘qotish, muhabbatda taslim bo‘lish ma‘nosini ifodalay boshlagan.

O‘zini bermoq” frazeologizmi inson va hissiyot o‘rtasidagi munosabatni “egalik – topshirish – ixtiyor” modeli asosida ifodalaydi. Boshqacha aytganda, inson o‘zini boshqasiga “berish” orqali endi o‘ziga tegishli bo‘lgan ichki ixtiyorni

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 136.

topshiradi. Bu — muhabbat, mehr, hayrat, hatto ruhiy zaiflik holatini ifodalaydigan metaforik topshiriqdir. Qadimgi turkiy dunyoqarashda “o‘z” — bu shaxsning ichki markazi, ruhi, mohiyati. Uni “bermoq” esa oddiy harakat emas, balki ruhiy topshirish, ichki dunyoni ochish ma’nosidir. Shu jihatdan “o‘zini bermoq” iborasida “ruhiy egilikdan voz kechish”, ya’ni irodaviy taslim bo‘lish konsepti mavjud.

“O‘zini bermoq” frazeologizmi — tilning metaforik taraqqiyotini aniq aks ettiruvchi qadimiy birlikdir. Unda bermoq fe’li jismoniy topshirishdan ruhiy bag‘ishlashga o‘tgan, “o‘z” esa inson mohiyatining markazi sifatida irodaviy taslim bo‘lish ramziga aylangan. Bu birlik tildagi metaforik tafakkur va semantik evolyutsiyaning uzviyligini ko‘rsatadi: qadimiy “özin bermoq” ifodasi bugungi *ko‘nglini berib qo‘ymoq, jonini berdi, o‘zini bag‘ishladi*” kabi ifodalarda yashab kelmoqda. Shunday qilib, “o‘zini bermoq” qadimgi turkiy tildan boshlab hozirgi o‘zbek tiligacha davom etayotgan ruhiy bag‘ishlanish metaforasining tarixiy yadrosidir.

Asardagi maqollar tarkibida ham frazeologik birliklar uchrab turadi: *Köp sügütkä quş qonar, körklüg kişikä söz kelir*. Ma’nosi: “Sershox daraxtga qush qo‘nadi, yaxshi kishiga so‘z [maqto‘v] keladi”¹.

söz kelir birikmasi qadimgi turkiy tildagi frazeologik birlik bo‘lib, so‘zma-so‘z “so‘z keladi” ma’nosini anglatgan holda, metaforik qo‘llanishda “maqto‘v, shuxrat topmoq, odam haqida gap yurmoq” mazmunida ishlatiladi. Bu yerda *so‘z* leksemasi oddiy nutq jarayonini emas, balki ijtimoiy e’tirof, hurmat va obro‘tushunchalarini ifodalovchi konseptual birlikka aylangan. Xuddi shuningdek, *kel-fe’li* ham o‘zining harakat ma’nosidan kengayib, “yetib bermoq, xalq orasida tarqalmoq, eshitilmoq” kabi semantik komponentlar bilan boyigan.

Ushbu birlikning metaforik-konseptual asosida quyidagi model kuzatiladi: so‘z – e’tibor / maqto‘v / obro‘; kelmoq – tarqalmoq / yetib bermoq / paydo bo‘lmoq.

Maqolda qushning daraxtga qo‘nishi bilan maqto‘vning yaxshi inson tomon “kelishi” o‘rtasida badiiy-parallel munosabat yaratiladi. Qush go‘zal, shox-shabbasi ko‘p daraxtni tanlagani kabi, e’tirof ham fazilatli insonga “ko‘chadi”, ya’ni uning nomi el orasida tarqaladi. Shunday qilib, tabiiy hodisa asosida ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar ifodalanadi. Bu esa qadimgi turkiy tafakkurning metaforik tabiatini, uni jamiyatga yo‘naltirilgan konseptga aylantirish jarayonini yoritadi.

Mazkur model keyingi davrlarda ham uzviy davom etib, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi hamda mumtoz adabiyotda muhim semantik qolip sifatida saqlangan.

Qadimgi turkiy tildagi “**söz kelir**” birikmasi bugungi o‘zbek tilida semantik jihatdan o‘xshash, lekin emotsional bahosi o‘zgargan ko‘rinishlarda davom etadi.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Ғулом, 2017. – Б. 169.

Masalan, hozirgi tilda ishlatiladigan **“gap tegdi / gap tegmaydi”** iboralari ham konseptual asosda **so‘zning subyektga yetib borishi, unga ta’sir qilishi** metaforasiga tayanadi. Bu yerda **“gap”** ham jismoniy obyekt sifatida tasavvur qilinib, **“kelmoq, tegmoq”** kabi harakat fe’llari bilan bog‘lanadi.

Shunga ko‘ra, qadimgi **“söz kelir”** – ijtimoiy e’tirof va maqtoovning **“yetib kelishi”**ni bildirsa, zamonaviy **“gap tegdi”** shakli odatda **tanqid, malomat, mish-mish** kabi negativ mazmunning **“yetib borishi”**ni anglatadi. Biroq ikkala holatda ham **til konseptuallashuvi bir xil kognitiv modelga – so‘z/gap – subyektga yetib boradigan obyekt** metaforasiga tayanadi.

Demak, **“söz kelir”** iborasi qadimgi turkiy tilning **metaforik tafakkur tizimida** shakllangan bo‘lib, **jismoniy harakat – ijtimoiy baho** yo‘nalishida semantik kengayishga ega. Mazkur frazeologizm tarixiy jarayonda barqaror qo‘llanib, ijtimoiy e’tirof konseptini ifodalovchi muhim ko‘rinish sifatida hozirgi til tafakkurida ham faol yashamoqda. Bu hol tilning diaxron taraqqiyotida **metaforik konseptlarning uzluksizligi** va qadriyatlarni ifodalashda muhim vosita bo‘lib qolayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, **“Devonu lug‘ati-t-turk”** tarkibida uchraydigan frazeologik birliklar qadimgi turkiy tildagi til boyligining eng muhim qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ushbu birliklar nafaqat lug‘aviy birlik sifatida, balki semantik yaxlitlikka ega bo‘lgan, nutq jarayoniga tayyor holda kiradigan ma’no konstruksiyalari sifatida o‘sha davr til madaniyatini aks ettiradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, frazeologizmlar tarkibida jismoniy harakat, tana a’zolari, fazoviy yo‘nalish va tabiiy jarayonlarga doir birliklar axloq, ijtimoiy munosabat, ruhiy holat kabi abstrakt mazmunlarni ifodalashda markaziy vosita bo‘lgan.

Frazeologik birliklarning asosida yotgan metaforik semantika ularga ko‘chma, kengaygan va chuqurlangan ma’no yuklaydi. **“Turmoq”, “qaynamoq”, “bermoq”** kabi fe’llarning metaforik o‘zgarishi barqarorlik, sodiqlik, jo‘shqinlik, bag‘ishlanish kabi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi; **“bosh”, “ko‘z”, “ko‘ngil”** kabi leksemalar esa insonning ruhiy va ijtimoiy holatini ifodalovchi konseptual markazga aylangan. Jismoniy harakatdan ruhiy holatga o‘tish, fazoviy belgilardan axloqiy baholashga o‘tish kabi jarayonlar bu iboralarning ma’nosini konseptual jihatdan chuqurlashtirgan.

Frazeologik birliklarda aks etgan bunday metaforik modellar qadimgi turkiy tafakkur haqida muhim ma’lumot beradi. Unga ko‘ra, inson borlig‘i, hissiyoti, irodasi ko‘pincha jismoniy jarayonlar orqali idrok etilgan; ichki kechinmalar, jamiyatdagi munosabatlar issiqlik, fazo, og‘irlik, bosim kabi fiziologik yoki fazoviy kategoriyalar orqali ifodalangan. Bu holat qadimgi turkiy dunyoqarashda konseptual tafakkurning jismoniy tajriba asosida shakllanganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, frazeologizmlar tildagi metaforik tafakkurning tarixiy asoslarini yoritib beradi va xalq mentalitetini, qadriyatlarini, ijtimoiy munosabat mezonlarini tadqiq etishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Umuman olganda, “Devonu lug‘ati-t-turk” dagi frazeologik birliklarning semantik va metaforik qatlamlarini tahlil qilish ularning qadimgi turkiy tafakkurning semantik yadrosini tashkil etishini ko‘rsatadi. Ushbu birliklar hozirgi o‘zbek tilidagi ko‘plab iboralar bilan semantik jihatdan uzviy bog‘liq bo‘lib, til taraqqiyotining izchilligini, metaforik modelning barqarorligini va madaniy xotiraning davomiyligini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doğan Aksan. Göktürk yazıtlarında söz sanatları güçlü anlatım yolları // Türk dülü araştırmaları yılığı – Belleten. Cilt 38. – İstanbul, 1990.
2. Lakoff George, Jhonson Mark. Metaphors we live by. – Chicago: University of Chicago press, 1980.
3. Langacker R. Consept, image and symbol. – Berlin-New York: Mouton de Gryuter, 1991.
4. Rahmatullayev Sh. va boshqalar. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom, 2022.
5. Sodiqov Q. Qutadg‘u bilig so‘zligi. – T.: Akademnashr, 2020.
6. Talat Tekin. Türkoloji Eleştirileri. – Ankara: Simurg, 1997.
7. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987.
8. Маматов А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Т.: Академнашр, 1991.
9. Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом, 2017.
10. Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009
11. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.